

Een schitterend jaar!

Stadsgeschiedenis in Belgische en Nederlandse historische tijdschriften (2008)

In 2009 besliste *Stadsgeschiedenis* om van start te gaan met een nieuwe rubriek waarin jaarlijks een overzicht wordt gegeven van wat er verschijnt in Belgische en Nederlandse historische tijdschriften. Op die manier hoopt de redactie u op de hoogte te houden van de recente ontwikkelingen in het onderzoek over de Lage Landen. Niet iedereen kan immers systematisch alle historische tijdschriften doornemen op zoek naar interessante lectuur. Zeker de lokale, stadshistorische jaarboeken ontsnappen vaak aan de aandacht, terwijl ze soms interessant vergelijkingsmateriaal publiceren. Een aantal artikels bevat bovendien inzichten die het lokale belang overstijgen. Deze review zal u daarom samen met de jaarlijkse review van Jan Hein Furnée over de bijdragen in internationale tijdschriften op de hoogte houden van de laatste ontwikkelingen in het stadshistorische veld.

Dit jaar werden opnieuw 59 historische tijdschriften doorplozen om de voorliggende review samen te stellen: negentien algemene, achttien Belgische en tweeëntwintig Nederlandse periodieken.¹ Door het grote aantal periodieken verschenen in de loop van 2008, was het onmogelijk om dit aantal nog verder uit te breiden met stadshistorische bijdragen over de Nederlanden in internationale bijdragen.

Uit de cijfers blijkt alvast dat 2008 een schitterend jaar was voor de subdiscipline stadsgeschiedenis. Terwijl vorig jaar in totaal 75 bijdragen in aanmerking kwamen om besproken te worden in voorliggende rubriek, werden dit jaar niet minder dan 116 artikels gelezen. Dat komt neer op een toename van maar liefst 55 percent. Deze stadshistorische interesse heeft deels wellicht te maken met de hoge verstedelijkingsgraad die de Nederlanden kenmerkt sinds de late middeleeuwen. Er zijn in de Lage Landen nu eenmaal meer steden om over te schrijven. Toch lijkt er ook gewoonweg sprake te zijn van een groeiende interesse voor stadsgeschiedenis.

Het is te hopen dat deze bijdragen op termijn niet zullen verdwijnen onder de toenemende academische druk om in internationale tijdschriften te publiceren. Het valt immers op hoe hoog de kwaliteit van de op steden gerichte bijdragen in de 'lokale' historische tijdschriften van 2008 wel was. De publicatie van kwaliteitsvolle, lokale studies blijft bovendien belangrijk om grondig vergelijkend historisch onderzoek te kunnen verrichten dat uiteindelijk uitmondt in internationale publicaties.

1 Een volledige lijst met alle geraadpleegde tijdschriften is te vinden op <http://www.ua.ac.be/Maarten.VanDijck>. De voorliggende review behandelt de jaargang 2008 omdat heel wat lokale stadshistorische tijdschriften laat verschijnen. Op het moment dat de review werd samengesteld, was jaargang 2009 nog niet beschikbaar voor alle doorgenomen tijdschriften.

Ontwikkeling, groei en planning van steden

Al bijna een eeuw lang zoeken historici en archeologen in Nijmegen naar het legendarische *Oppidum Batavorum*, de hoofdplaats van de Bataven. Deze nederzetting speelde een sleutelrol in de Bataafse Opstand uit de eerste eeuw na Christus. Harry Enckevort en Elly Heirbout geven in 'Vuur over Oppidum Batavorum. De eerste Nijmeegse stadsbrand', *Jaarboek Numaga*, 55 (2008) 19-31 een mooi overzicht van de huidige stand van het onderzoek over het Romeinse Nijmegen. Uit dit onderzoek blijkt dat de Romeinen het *Oppidum Batavorum* uitbouwden. Op die manier hoopte de Romeinse overheid de lokale Bataafse elites in de Romeinse structuren op te nemen. Dat dit mislukte, blijkt uit de Bataafse Opstand in 69-70 na Christus. Tijdens deze revolte werd het *Oppidum Batavorum* door de opstandelingen in brand gestoken als reactie op de aantasting van de Bataafse gebruiken en sociale instellingen.

Sinds Pirenne wordt de aanwezigheid van een burcht of versterking als een belangrijke voorwaarde voor stedelijke ontwikkeling gezien. Marie Christine Laleman wijst er in 'Chateau et pouvoir. Beschouwingen bij symboolarchitectuur in de ontwikkeling van het laatmiddeleeuwse Gent', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 62 (2008) 5-41 op dat in Gent het Gerard Duivelsteen een belangrijke rol speelde bij het ontstaan van de stad. In de schaduw van de donjon van dit kasteel ontstond de eerste aaneengesloten en afgebakende Gentse stadskern met handelsplaats. Tijdens de tiende eeuw zou de grafelijke burcht aan de Leie uitgroeien tot de belangrijkste versterking in Gent. Later zou vanuit deze burcht de economie impulsen krijgen, bijvoorbeeld door de organisatie van de handel op het Sint-Veerleplein. Ook tijdens latere periodes konden burchtheren de stedelijke ontwikkeling impulsen geven. Hildo van Engen belicht in 'Kastelein Willem van Kronenburg en de stedelijke ontwikkeling van laatmiddeleeuws Heusden', *Holland*, 40 (2008) 81-96 de rol van de veertiende-eeuwse kastelein Willem van Kronenburg voor de ontwikkeling van de stad Heusden. Hij was betrokken bij de stichting van een nieuw klooster, de verplaatsing van het Begijnhof, de oprichting van een huis voor oude mannen en de stichting van een lokale Mariabroederschap. Op die manier stimuleerde hij vanuit de stadsburcht de demografische groei van de stad en de uitbreiding van het stedelijke territorium.

De heraanleg van het Amsterdamse Centraal Station en de herinrichting van de verkeerswegen er rond vormen vandaag een grote uitdaging voor de stad Amsterdam. Vanuit dat perspectief blikken Ben Rebel en Gerrit Vermeer in 'Amsterdam en haar problematische verhouding met het Centraal Station', *Jaarboek Amstelodamum*, 100 (2008) 11-45 terug op de commotie rond de aanleg van het Centraal Station in 1889. Op aandringen van minister Thorbecke werd in dat jaar een nieuw station gebouwd in het oude centrum van de stad, recht tegenover de Damrak. Die beslissing deed heel wat stof opwaaien omdat ze een aantal gevolgen had voor de scheepvaart, het verkeer in de stad en de geplande stadsuitbreiding. Het stadsbestuur pleitte er voor om het station aan de zuidelijke landzijde van Amsterdam in te planten omdat daar meer ruimte was voor stadsontwikkeling. In het besluit wijzen Rebel en Vermeer er op dat de stadsbestuurders vandaag net de locatie aan de Damrak verder willen uitbouwen, terwijl de Nederlandse spoorwegen de hogesnelheidstrein liever in het station Amsterdam Zuid/WTC willen laten aankomen.

Tim Bisschops behandelt in 'Van papieren ideaal tot gebouwde werkelijkheid. De

informatieve waarde van kadastrale data bij onderzoek naar de ontwikkeling van een nieuwbouwwijk in fin-de-siècle Antwerpen (1875-1908)', *Noordbrabants historisch jaarboek*, 25 (2008) 71-95 de uitbreiding van Antwerpen tijdens de negentiende eeuw. Met zijn gedetailleerd historisch onderzoek van vijf bouwblokken op het Antwerpse Zuid, wil hij de ontwikkeling van deze wijk tussen 1875 en 1908 minutieus opvolgen. Doordat de overheid zijn belofte niet nakwam om in deze nieuwe buurt een treinstation en een Scheldebrug te bouwen, slaagde de S.A. du Sud d'Anvers er niet in om de geplande burgerwijk te realiseren. Pas toen de stad de gronden overnam, slaagde men erin een aantal gronden te verkopen, maar daarvoor moest men wel afstand nemen van het oorspronkelijke idee om een rijke burgerwijk uit te bouwen op het Antwerpse Zuid. Uiteindelijk groeide de buurt aan het einde van de negentiende eeuw uit tot een volkse arbeiderswijk. Paradoxaal genoeg ontwikkelde de buurt zich op het einde van de twintigste eeuw wel tot de rijke burgerlijke wijk die men oorspronkelijk had gepland.

Aan het begin van de negentiende eeuw werden stedelijke bouwopdrachten niet altijd uitbesteed op de openbare markt zoals dat nu het geval is. Doorgaans beschikte een stad over een stadsbouwmeester die tegelijk als ontwerper van gebouwen, werfopzichter en leraar academisch tekenen optrad. Thomas Von der Dunk beschrijft in 'De selectie van een nieuwe stadsbouwmeester voor Harderwijk in 1836', *Historisch jaarboek voor Gelderland*, 99 (2008) 127-181 het selectieproces voor een nieuwe bouwmeester in Harderwijk. In feite ging het om een vrij recent fenomeen, want voordien werden zelden vergelijkende examens uitgeschreven. In 1822 werd in Harderwijk zelfs nog een winkelier tot stadsbouwmeester benoemd, maar na elf jaar dienst werd hij toch wandelen gestuurd omdat hij niet voldeed. In 1836 werd dan de Hagenaar Jacobus Verhoeven aangesteld. Deze apothekerszoon had een opleiding als boekverkoper genoten en haalde het van de metser Lucas Hasselbach en de timmerlieden Bernardus Looman en Cornelis Stoop. Inge Bertels gaat in haar bijdrage 'Tussen praktijk en theorie. Bouwpraktijk en -opleidingen in het negentiende-eeuwse Antwerpen', *Trajecta*, 17 (2008) 129-144 ook in op de rol van de stad als bouwmeester tijdens de negentiende eeuw. Bertels toont aan dat de stad Antwerpen zich steeds meer op de vrije markt richtte en werkzaamheden uitbesteedde. Verder moesten de architecten zich op termijn minder bezighouden met de uitvoering van de werkzaamheden. Dat schiep ruimte voor het ontstaan van het beroep van aannemers die als intermediairs gingen optreden tussen architect en arbeiders.

Het artikel van Bertels maakt deel uit van een themanummer over de negentiende-eeuwse neogotiek. Naast haar artikel bevat dit nummer nog twee andere interessante bijdragen. In tegenstelling tot Bertels, gaan Joost Craen, Bert De Munck en Liesbeth Langouche meer in op de politieke en ideologische ideeën die aan de grondslag lagen van de neogotische beweging. De Vlaamse neogoticus Jean-Baptiste Bethune bijvoorbeeld liet zich omwille van zijn katholieke achtergrond en zijn afkeer van het liberale gedachtegoed leiden door een voorkeur voor de christelijke middeleeuwen. Terwijl liberale restauratoren – zoals de glazenier Capronnier – eerder bewondering hadden voor elementen uit Oudheid en Renaissance, had Bethune vooral aandacht voor middeleeuwse artefacten. Soms koos hij er bewust voor om glaswerk uit de Renaissance te verwijderen. In Jean Van Clevén, 'Bethune in Brugge, 1845-1859. Woonplaatsen, atelier, medewerkers', *Trajecta*, 17 (2008) 163-186 komt de lezer nog meer te weten

over de Belgische neogoticus Bethune. Van Cleven toont aan dat de afbraak van een middeleeuws huis in Brugge Bethune zwaar raakte. Het zette hem ertoe aan te ijveren voor het behoud – en zelfs de heropbouw – van het middeleeuwse Brugge. Bethune rekruteerde daarvoor arbeiders in zwakkere sociale milieus en probeerde hen in zijn atelier af te schermen van de academische en heidense invloeden van buitenaf. Zo probeerde hij met de middeleeuwen als voorbeeld christelijke arbeiders te vormen.

De *Revue du Nord* wijdde in 2008 een themanummer aan 'l'habitat collectif'. Deze vorm van samenwonen werd gedurende de negentiende en het begin van de twintigste eeuw gepromoot door bepaalde ontwerpers als een ideale samenlevingsvorm voor industriële centra. In de inleidende bijdrage 'L'habitat collectif septentrional au premier xxe siècle: une histoire en chantier', *Revue du Nord*, 90 (2008) 9-28 geeft Thibault Teller aan dat de groeiende industrialisering aan de basis lag van allerlei projecten om de sociale, de morele en de hygiënische omstandigheden van de arbeiders te verbeteren. Liberale, christelijke en socialistische politici hadden elk echter hun eigen agenda. Terwijl de socialisten de grootschalige bouw van arbeiderswijken net wilden stimuleren vanuit de overheid, wilden de liberalen liever geen overheidsbemoeienis. Katholieke denkers vreesden dan weer dat collectief samenleven leidde tot een te grote promiscuïteit, een moreel verval en een sociabilisering van revolutionaire ideeën.

In de volgende bijdrage uit dit themanummer legt Philippe Guignet in 'Cours, courées et corons. Contribution à un cadastre lexicographique, typologique et chronologique de types d'habitat collectif emblématiques de la France du Nord', *Revue du Nord*, 90 (2008) 29-47 uit waar de terminologie voor deze collectieve woonvormen vandaan komt. Guignet traceert het gebruik van de term *cours* tot in de zestiende eeuw. Toen werd deze term gebruikt om dichtbebouwde, doodlopende straten aan te duiden. Ook later duikt de term op om bouwblokken aan te duiden met een erg dichte bewoning. De term *courée* zou vooral sinds de negentiende eeuw voorkomen en had van bij het begin een erg negatieve bijklank omdat het steeds om woningen ging voor armere sociale groepen. De *corons* gelijken erg op de *courées* maar zijn minder overbevolkt.

Jean Puissant documenteert in 'L'exemple belge: l'habitat privé, la maison individuelle l'emportent sur l'habitat collectif', *Revue du Nord*, 90 (2008) 95-116 met cijfergegevens de geschiedenis van collectieve woningvormen in België tijdens de negentiende en de twintigste eeuw. De sociale woningbouw richtte zich in België vooral op het verwerven van een eigen huis. Op die manier wou men de sociale rust behouden en een liberale, kapitalistische levenswijze aanmoedigen. Volgens Anne Martin-Langlet, 'L'habitat collectif et les initiatives patronales dans l'industrie textile septentrionale entre les deux guerres', *Revue du Nord*, 90 (2008) 153-172 had de industrie in Noord-Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog nood aan migranten om de fabrieken terug op te starten. Daardoor steeg ook de vraag naar woningen. De patroons meenden de productiviteit van de fabrieken te kunnen verhogen door de arbeiders dicht bij hun werkplaats te houden. Zo konden ze hun werknemers beter controleren en waren deze laatsten niet vermoeid door het woon-werkverkeer. In feite ging het dus om een doorgedreven vorm van paternalisme.

Diana Palazova-Lebleu beschrijft de effecten van de wet Loucheur uit 1928 in 'L'application de la loi Loucheur dans la région lilloise. Les modèles architecturaux', *Revue du Nord*, 90 (2008) 173-181. Deze wet wou de bouw van smalle sociale woningen

met een gevel van slechts vijf meter breed en een oppervlakte van 60 à 100 vierkante meter stimuleren zodat arbeiders op een goedkope manier een eigen woning konden verwerven. In Rijssel werden deze woningen nooit in de eigenlijke stad ingeplant, maar koos men locaties aan de stadsrand of zelfs in naburige gemeenten. Doordat de staat subsidies voorzag voor de uitwerking van deze projecten konden architecten met naam worden aangetrokken, wat resulteerde in erg diverse en architecturaal goed uitgewerkte buurten.

Leiden beschikte al over een uitstekende stadsgeschiedenis, maar om de honderdste jaargang van hun jaarboek te vieren, besliste de Vereniging Oud-Leiden om de hele geschiedenis van Leiden in de jaargang 2008 van het *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* te behandelen. Daarbij koos de redactie ervoor om geen chronologisch verhaal te brengen per periode. Wel werd aan de auteurs gevraagd om voor elke eeuwwisseling tussen 1200 en 2000 een stand van zaken op te maken over de Leidse samenleving. Daarbij kiezen een aantal auteurs er expliciet voor om een aantal zaken uit te diepen die in de Leidse stadsgeschiedenis minder aan bod komen, al is het natuurlijk onvermijdelijk dat de auteurs een aantal zaken herhalen die al aan bod kwamen in de vierdelige stadsgeschiedenis *Leiden: de geschiedenis van een Hollandse stad*.

In heel wat bijdragen van dit jaarboek staat de groei van Leiden centraal. De uitbreiding van het stedelijke territorium komt bijvoorbeeld zowel in de bijdrage van Dick de Boer over de late middeleeuwen als in die van J.C.H. Blom over de twintigste eeuw aan bod. Daarnaast krijgt de ontwikkeling van de stedelijke economie – en dan vooral de textielindustrie – een prominente plaats in de bijdragen van Ariela Netiv, Hanno Brand en Karel Bastoen. Ronald Sluiter toont vervolgens aan hoe de textielindustrie begon te slabakken aan het einde van de zeventiende eeuw. Toch bleef Leiden volgens Rudi van Maanen en Cor Smit in de eerste plaats een industriestad tijdens de achttiende en negentiende eeuw. Pas in de twintigste eeuw werden de industriële activiteiten ingeruild voor de tertiaire sector. Vooral de universiteit ging een belangrijke rol spelen in de stadsontwikkeling van Leiden tijdens de twintigste eeuw. Door deze prominente aanwezigheid van de universiteit kreeg de stad een burgerlijk karakter en verdween een groot deel van de oorspronkelijke arbeidersbevolking.

De relatie met het platteland

Annelies De Bie en Reinoud Vermoesen onderzoeken in ‘Boeren en hun relaties op het Vlaamse platteland (1750-1800)’, *Tijdschrift voor geschiedenis*, 121 (2008) 430-445 de grond- en kredietrelaties op het platteland rond Aalst. Daaruit blijkt dat stedelingen rond 1650 hoogstens zestien percent van alle pachten in handen hadden. Daarmee relativeren de auteurs de stelling uit de historiografie dat stedelingen zowat alle kredietrelaties op het platteland in handen hadden. Dat aandeel steeg evenwel naar 25 percent tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw. Naast een polarisering tussen rijk en arm tijdens deze periode, was er dus ook sprake van een groeiende controle van het platteland door stedelingen.

Mohamed Kasdi en Frédéric Ghesquier Krajewski gaan in ‘Deux filières textiles en Flandres du XVIIIe siècle au milieu du XIXe siècle’, *Revue du Nord*, 90 (2008) 497-530 op zoek naar verschuivingen in de verhouding tussen stad en platteland tijdens de achttiende en negentiende eeuw. In die periode werd er steeds minder wol geproduceerd

terwijl katoenen stoffen opgang maakten onder invloed van wijzigende consumptiepatronen. Die populariteit leidde ertoe dat de katoenverwerking van het platteland naar de stad verschoof. In de landelijke gebieden ging men zich daarom toeleggen op de verwerking van linnen. Peter Scholliers behandelt in 'Usines transplantées? La (dé) localisation de l'industrie cotonnière en Flandre à la fin du XIXe siècle', *Revue du Nord*, 90 (2008) 531-553 de verplaatsing van Gentse fabrieken naar het platteland tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw. Hierbij speelden economische motieven een rol, zoals de lagere lonen op het platteland, maar ook de angst voor het stedelijke socialisme was een reden om naar het platteland te verhuizen. Op termijn verdwenen die gunstige effecten echter want ook op het platteland gingen de arbeiders zich organiseren en vroegen ze om loonsverhogingen. Na 1900 zijn er bijgevolg geen fabrieken meer vanuit Gent naar het platteland verplaatst.

Odette Hardy-Hémery, 'Les cités-jardins de la Compagnie du chemin de fer du Nord: un habitat ouvrier aux marges de la ville', *Revue du Nord*, 90 (2008) 131-151 beschrijft de oprichting van tuinsteden binnen de *Compagnie du Chemin de Fer du Nord* in Noord-Frankrijk tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw. Met de oprichting van tuinsteden hoopte men de revolutionaire ideeën van de arbeidersbevolking in de kiem te smoren. Deze collectieve woonprojecten werden gekenmerkt door brede straten, veel groen en een lage bevolkingsdichtheid. Na 1939 stapte men echter terug af van het concept van de tuinstad en werd gekozen voor hoogbouw.

Nieuwkomers in de stad

Migratiegeschiedenis blijft een erg populair onderzoeksthema. Hendrik Callewier stelt in 'Vervreemding en ontpoorting: de issue als bron voor het onderzoek naar stedelijke emigratie in het graafschap Vlaanderen vóór 1500', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 145 (2008) 83-106 voor om meer gebruik te maken van issuebelastingen om laatmiddeleeuwse migratiepatronen te onderzoeken. Via deze bron krijgen historici immers zicht op de emigratie van poorters naar andere steden. De informatie in de bronnen lijkt bij nader inzien beperkt te zijn. De taks werd in de praktijk massaal ontdoken en door afspraken tussen steden bestonden er ook heel wat vrijstellingen op de issuebelasting. Het aantal vermeldingen in de Ieperse bronnen voor de periode 1304-1329 zijn bijvoorbeeld statistisch irrelevant. Toch meent Callewier, op basis van de overgeleverde bronnen, een systeem van getrapte migratie te kunnen waarnemen, waarbij emigranten uit kleinere steden doorgaans minder ver migreerden dan emigranten uit grotere steden.

Terwijl de issuebelasting vooral inzicht geeft in de migratiepatronen van rijkere personen, bevatten bemanningslijsten van zeeschepen eerder informatie over de lagere sociale groepen. Uit de bronnen van de Middelburgse Commercie Compagnie blijkt dat het aantal migranten op de schepen van deze compagnie relatief beperkt bleef. In totaal ging het om 45 percent van de bemanning bij de vaart op West-Indië en de scheepsreizen naar Afrika werden slechts voor een derde door buitenlanders bemand. Dat is vrij weinig in vergelijking met de bemanning van de boten van de VOC en de WIC. Waarschijnlijk had dit te maken met de hoge lonen die de Middelburgse Commercie Compagnie uitbetaalde. Matthias van Rossum onderzoekt in "Goed scheepsvolk nodig?" Logementshouders en arbeidsmigranten in Rotterdam, 1915-1925', *Holland*,

40 (2008) 18-38 hoe logementshouders migranten hielpen bij hun zoektocht naar werk in Rotterdam. Doordat slechts 20 percent van deze logementhouders uit Rotterdam zelf afkomstig was, kenden zij de noden van deze migranten. Wel had slechts een beperkt deel van hen ervaring met de zeevaart; het ging in de praktijk vooral om oudere, getrouwde mannen. Velen onder hen hadden voordien café of herberg gehouden. Ook vrouwen van zeelieden, die doorgaans worden aangewezen als de ideale logementshouders, kwamen maar in beperkte mate voor.

Leen Roels publiceerde in 2008 een aantal resultaten van haar onderzoek naar de arbeidsmarkt in het Luikse mijnbekken. In 'Buitenlandse arbeiders in de Luikse steenkoolmijnen', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 5:3 (2008) 104-125 brengt Roels vooral in beeld welke nationaliteiten werden aangetrokken om in de Luikse steenkoolbekkens te werken. Waren het vóór de Tweede Wereldoorlog vooral Vlamingen die naar Luik afzakten, dan moest men na 1945 vooral een beroep doen op migranten vanuit Zuid- en Oost-Europa. Later volgde nog een grote migratiegolf uit Noord-Afrika. Deze migranten waren noodzakelijk want de autochtone bevolking verliet massaal de mijnen en greep de alternatieven aan die voorhanden waren in de Luikse bouwsector en in de metallurgie. Dezelfde auteur belicht in "In Belgium, women do all the work". De arbeid van vrouwen in de Luikse mijnen, negentiende-begin twintigste eeuw', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, 38 (2008) 45-86 de rol van vrouwen in de Luikse steenkoolmijnen. Daaruit blijkt dat de vrouwelijke werknemers in de mijnindustrie doorgaans van Luik zelf afkomstig waren. Daarnaast moet Roels concluderen dat deze vrouwen in België veel later uit de mijnen verdwenen dan elders in West-Europa. Wel zette deze evolutie zich sneller door in de verstedelijkte Luikse mijnbekkens, omdat daar uitstekende alternatieven voorhanden waren. Zo konden deze vrouwen terecht in de beter betaalde ijzer-, staal-, wol- en glasindustrie.

In 1914 kwamen in België ongeveer 30 percent van alle universiteitsstudenten uit het buitenland. Dat was een gevolg van het grote aantal universiteiten in België. De verzuiling speelde volgens Pieter Dhondt, 'Foreign students at Belgian universities. A statistical and bibliographical approach', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, 38 (2008) 5-44 een grote rol bij het aantrekken van deze buitenlandse studenten. Haar katholieke imago en haar beroemde faculteit theologie bepaalde bijvoorbeeld in grote mate het profiel van de buitenlandse studenten aan de K.U. Leuven. Bovendien probeerden missionarissen studenten te werven voor de Leuvense universiteit. Als reactie hierop probeerden ook de liberalen en socialisten actief studenten aan te trekken. Luik en Gent genoten overigens een uitstekende reputatie op het vlak van technologie. Zij profiteerden van het imago van België als industrieland. De vub cultiveerde dan weer haar open en vrijzinnige karakter.

Woonwagenbewoners werden aan het begin van de twintigste eeuw niet graag gezien in Nederland. Een wet uit 1918 verplichtte het lokale bestuur om een terrein ter beschikking te stellen voor de woonwagens, maar in de praktijk bekommerde de lokale overheid zich amper om deze mensen. Het terrein dat de Groningse stedelijke overheid ter beschikking stelde, was ronduit vies en de sanitaire voorzieningen werkten zelden. Tot aan het einde van de Tweede Wereldoorlog bleven de autoriteiten neerkijken op de woonwagens, maar na de zware vervolging van zigeuners tijdens de Tweede Wereldoorlog veranderde de mentaliteit. De Groningse overheid voorzag vanaf 1951

zels onderwijs voor de kinderen van woonwagenebewoners. Ondertussen nam het aantal woonwagens in Groningen gestaag toe. Een nieuwe wet speelde in 1968 in op de nieuwe visie op de woonwagenebewoners. Nog steeds probeerde men deze mensen aan te zetten tot een sedentaire levenswijze, maar er werden nu ook echt geldmiddelen ter beschikking gesteld om dit segment van de bevolking van de nodige infrastructuur te voorzien. Uit de bijdrage Nicoline Kok, 'De woonwagenewet van 1968 in de gemeente Groningen. Succes of mislukking', *Historisch jaarboek Groningen* (2008) 6-19 blijkt dat de lokale overheid in Groningen al voor de totstandkoming van de wet van 1968 een aantal maartregelen had genomen.

Sociale relaties in het stedelijke leven

Het proefschrift *Aards, betrokken en zelfbewust: de verwevenheid van cultuur en religie in katholiek Utrecht, 1300-1600* van Llewellyn Bogaers zorgde in 2008 voor een polemiek in het *Jaarboek Oud-Utrecht*. Martin W.J. de Bruijn wil in 'Buurschap en gerecht. De ontwikkeling van twee samenhangende instellingen in middeleeuws Utrecht', *Jaarboek Oud-Utrecht* (2008) 127-154 aantonen dat Bogaers op een aantal vlakken de geschiedenis van het Utrechtse buurtleven geweld aandoet in haar proefschrift. Zo wijst hij er op dat niet iedereen zomaar lid kon worden van de buurten. Om aanspraak te kunnen maken op de hieraan verbonden rechten moest men – net als voor het stedelijke poorterschap – betalen. Verder wijst De Bruijn er op dat het Utrechtse buurtleven enorm evolueerde doorheen de tijd. Daarmee spreekt hij expliciet een aantal stellingen van Bogaers tegen die veel meer de nadruk legt op de blijvende rol van de buurten tijdens de laatmiddeleeuwse periode. In 'Replik: wie organiseerde de straatfeesten in laatmiddeleeuws Utrecht', *Jaarboek Oud-Utrecht* (2008) 155-162 reageert Bogaers op deze stellingen. Ze verwijt De Bruijn teveel vanuit een juridische logica te denken. Deels heeft ze een punt. De buurt was immers niet enkel een juridisch, maar ook een sociaal gegeven. Heel wat zaken werden niet geregeld door stad of heer: openbare werken, armenzorg, rites de passages en sociale bijeenkomsten waren het werk van buurten en hierin kwam de overheid zelden tussen. Het grote probleem is dat Bogaers en De Bruijn naast elkaar in plaats van tegen elkaar praten. Dat blijkt eens te meer uit Martin W.J. de Bruijn, 'Dupliek: van binnenuit en van onderop of van bovenaf', *Jaarboek Oud-Utrecht* (2008) 163-168 waarin De Bruijn eerder Bogaers zelf viseert dan de inhoud haar werk.

In de bijdrage 'Vorziecheit van goede. Uitkeringen tot levensonderhoud aan gehuwde vrouwen in noodsituaties in het laatmiddeleeuwse Gent', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 62, 2008, 81-120 toont Florence vander Linden aan dat de schepenbank van de Keure in Gent tijdens de vijftiende eeuw geregeld bijstand aan vrouwen verleende, hoewel het gewoonterecht hierover geen bepalingen bevatte. Drie situaties deden zich voor waarin een vrouw een beroep kon doen op de schepenbank: wanneer de man van huis was, als het gehuwde koppel een slechte relatie had en wanneer de man de goederen van het gezin slecht beheerde. De schepenbank verleende dan financiële bijstand zodat de vrouw een scheiding van tafel en bed kon aanvragen. Hannes Lowagie schrijft in "Bij desperatie". Zelfmoord in het graafschap Vlaanderen tijdens de Bourgondische periode (1384-1500)', *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis*, 11 (2008) 97-137 het hoge aantal zelfmoorden in de

laatmiddeleeuwse Vlaamse steden toe aan de eigenheid van het stedelijk weefsel. De sociale controle was er immers intenser als gevolg van de hoge bevolkingsdichtheid. Daarom kwamen er in de stad meer zelfmoorden aan het licht.

In ‘Welvaart en ongelijkheid in een achttiende-eeuwse kleine stad. Casus Aalst’, *Het Land van Aalst*, 60 (2008) 54-63 stelt Reinoud Vermoesen op basis van belastingslijsten vast dat er tussen 1650 en 1750 weinig veranderde in de sociale verhoudingen in Aalst. Na 1750 zet er zich echter een uitgesproken polarisering door. Wel nam voordien al het aantal vrije meesters af ten koste van de opkomende fabrieken. Caroline Meert beschrijft in ‘Bruxelles sous l’Emprise de la dysenterie, 1779-1783’, *Brusselse cahiers. Tijdschrift voor stadsgeschiedenis*, 40 (2008-2009) 69-103 hoe dysenterie in de jaren 1779-1783 een invloed had op de demografische ontwikkelingen in Brussel. De auteur verzamelde hiervoor gedetailleerde sterftcijfers per parochie. Daaruit blijkt dat niet alle delen van de stad even erg werden getroffen. Vooral de lager gelegen parochies hadden te kampen met de gevolgen van de epidemieën. Dat betekende eveneens dat vooral de armere bevolking – die veeleer in deze buurten woonde – getroffen werd door dysenterie. De hoge bevolkingsdichtheid van deze wijken versterkte deze effecten nog. Opvallend genoeg sloeg dysenterie erger toe op het platteland dan in de stad. Mogelijk was dat een gevolg van de betere bestuurlijke organisatie in de stad en de correctere opvolging van de ordonnanties.

Over een heel andere boeg gooit Sylvie Janssens het in haar bijdrage ‘Elke zegge ’t voords. Opsporingsberichten in de Gazette van Gend, 1775-1799’, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 62, 2008, 121-159. Deze auteur onderzocht alle opsporingsberichten in de *Gazette van Gent* gedurende de jaren 1775-1779. In totaal gaat het om 96 advertenties met daarin opsporingsberichten van misdadigers, weggelopen kinderen en echtgenotes en krankzinnigen. De reacties op het verdwijnen van deze personen vormt de rode draad doorheen het verhaal. In feite gaat het om een zeer nauwkeurige analyse van alle gegevens in één bron en daardoor waaiert het onderzoek wat uit. Zo wordt iets gezegd over de evolutie van misdadigheid, over de kledingsgewoonten op het einde van de achttiende eeuw, over de status van vrouwen en over de opkomst van advertenties. De auteur had beter één vraagstelling beter uitgewerkt.

Menno R. Potjer probeert in ‘Acties voor en tegen de erkenning van Arnhemse bordelen’, *Arnhem de genoeglijkste*, 28 (2008) 8-17 een licht te werpen op de prostitutie in het negentiende-eeuwse Arnhem. Dat is niet makkelijk omdat heel wat bronnen verloren zijn gegaan. Naast jaarlijkse verslagen van stedelijke geneesheren, adres-, en trouwen en begrafenisboeken bevatten ook de archieven van een aantal verenigingen interessant materiaal. Daaruit blijkt dat de prostituees in Arnhem grotendeels voor vrouwelijke bordeelhoudsters werkten. Meestal ging het om getrouwde vrouwen: de man had dan doorgaans een tapvergunning terwijl de vrouw des huizes het bordeel uitbaatte. Vanuit morele en godsdienstige motieven werden er in de jaren zeventig en tachtig van de negentiende eeuw immers verenigingen opgericht die kritiek uitten op deze bordelen. De leden van de Middernachtzending gingen zelfs post vatten aan de bordelen en spraken ’s nachts prostituees en hun klanten aan om hen te overtuigen van hun moreel verderf.

De Haagse Vereniging Kindervoeding staat centraal in ‘De vereeniging “Kindervoeding” in Den Haag, 1884-1934’, *Jaarboek geschiedkundige vereniging Die Haghe*

(2008) 103-124 van Jessie van der Meer-Middelburg. De vrijmetselaarsloge *L'Union Royale* nam vanaf 1884 het initiatief om warme maaltijden te bezorgen aan kinderen uit arme gezinnen. De maaltijden werden zo'n succes dat de gemeente het initiatief overnam vanaf 1934. Geert Clerbout levert een bijdrage aan de sociale geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog in 'Het dagelijks leven in Mechelen tijdens de Eerste Wereldoorlog', *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, 112 (2008) 225-304. Hij gaat in op de demografische ontwikkelingen, de voedselvoorziening, het onderwijs, het verenigingsleven, de prostitutie en de werkloosheid. Een ander aspect van het leven in oorlogstijd komt aan bod in Christian Vreugde, 'La défense aérienne passive à Bruxelles entre 1931 et 1940 à partir des fonds conservés aux Archives de la Ville de Bruxelles', *Brusselse cahiers. Tijdschrift voor stadsgeschiedenis*, 40 (2008-2009) 277-315. In deze erg descriptieve bijdrage toont de auteur aan dat de bevolking vóór het begin van de oorlog weinig interesse had voor de activiteiten van de Bond voor Bescherming tegen Luchtaanvallen. Toen de oorlogsdreiging dichterbij kwam, ontstond er paniek onder de bevolking en bleef er onvoldoende tijd over om nog een goed beschermingsplan uit te denken.

Arbeid en economie

Job Weststrate onderzocht voor zijn bijdrage "Eyn yeder schyff uss den lande van Gelre". Het Gelderse aandeel in het laatmiddeleeuwse verkeer op Rijn en Waal', *Historisch jaarboek voor Gelderland*, 99 (2008) 91-112 de Gelderse riviertoel tijdens de late middeleeuwen. Gelderland was in eerste instantie een doorvoerregio in die periode en dat blijkt uit de analyse van de riviertoel gedurende de jaren 1388-1408 en 1550-1557. Wel was aan het einde van de veertiende eeuw ongeveer een derde van alle vervoerde goederen eigendom van inwoners van Gelre. In 70 à 90 percent van die gevallen ging het om inwoners van Nijmegen. Het goederenaanbod veranderde weinig tijdens de zestiende eeuw, maar schippers specialiseerden zich in die periode in het transport van goederen; de verkoop ervan lieten ze steeds meer over aan koopmannen.

Jaco Zuiderdijjn publiceerde in 2008 twee belangrijke bijdragen over de laatmiddeleeuwse Hollandse economie. In 'Assessing a late medieval capital market. The capacity of the market for renten in Edam and De Zeevang (1462-1563)', *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis*, 11 (2008) 138-164 onderzoekt hij welke sociale en geografische groepen in het laatmiddeleeuwse Holland deelnamen aan de kapitaalmarkt. Daarvoor kijkt Zuiderdijjn naar de kleine stad Edam. Dat was een vrij typische Hollandse stad met een economie op basis van handel en visserij. Uit de analyse blijkt dat de participatie erg groot was. Zelfs de lagere middengroepen en vrouwen leverden heel wat renteniers. Zuiderdijjn eindigt met de suggestie dat de Hollandse kapitaalmarkt mogelijk een grote invloed had op de samenlevingsstructuren. Het bezit van een rente stelde minder gegoede personen immers in staat buiten het kerngezin te leven. In 'Conjunctuur in laatmiddeleeuws Haarlem. Schepenregisters als bron voor de economische ontwikkeling van een Hollandse stad', *Holland*, 40 (2008) 3-17 bespreekt Zuiderdijjn de vroege opkomst van de Hollandse economie. Op basis van de laatvijftiende-eeuwse schepenregisters vormt hij een beeld van de kapitaalmarkt in Haarlem. Daaruit blijkt dat Haarlem al in 1471 een hoogconjunctuur doormaakte en zo de basis legde voor de zeventiende-eeuwse economische bloei.

Tine de Moor en Jan Luiten van Zanden bekijken in ‘Van fouten kan je leren. Een kritische benadering van de mogelijkheden van “leeftijdstapelen” voor sociaal-economisch onderzoek naar gecijferdheid in het pre-industriële Vlaanderen en Nederland’, *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 5:4 (2008) 55-86 hoe leeftijdsgegevens historici iets kunnen bijbrengen over het aanwezige *human capital* in een samenleving. Zij wijzen erop dat de gecijferdheid in de Nederlanden rond 1500 al een niveau bereikte dat andere Europese regio's pas in de negentiende eeuw haalden. De hoge verstedelijking van de Nederlanden speelde hierbij een rol, want de dichter bevolkte kustgewesten haalden duidelijk een hoger niveau van gecijferdheid. Bovendien blijken de verschillen tussen stad en platteland in de Nederlanden lager dan elders te liggen.

Alix Badot toont aan dat de stad Brussel tijdens de achttiende eeuw een belangrijke rol speelde bij het uitbouwen van het transportnetwerk. Uit ‘L’organisation du transport des personnes entre Bruxelles et Anvers au XVIIIe siècle’, *Brusselse cahiers. Tijdschrift voor stadsgeschiedenis*, 40 (2008-2009) 105-133 blijkt dat de aanleg van de verbinding Brussel-Antwerpen invloed had op het gebruik van de bestaande veerdienst tussen deze steden. Toch ging niet iedereen gebruik maken van deze nieuwe transportwegen, want het vervoer per koets was aanzienlijk duurder.

Dries Lyna wijst op de toenemende populariteit van veilingen doorheen de achttiende eeuw. Voor ‘De geboorte van de moderne veiling. Specialisering en commercialisering van publieke verkopen in achttiende-eeuws Antwerpen’, *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 5:4 (2008) 87-106 bekeek Lyna ongeveer 3500 advertenties en 61 bewaarde catalogi van kunstveilingen in Antwerpen. Daaruit blijkt dat er een speciale markt voor oude luxeproducten ontstond. Deze veilingen werden bestempeld als deftig en eerlijk en men ging de verkoop van deze spullen ook op andere plaatsen in de stad organiseren. Diezelfde consumptierevolutie vormt ook het onderwerp van Stijn Ronse, ‘De consumptierevolutie in het achttiende en vroeg negentiende-eeuwse Gentse advertentiewezen’, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 62, 2008, 161-179. Hij onderzocht de advertenties in de *Gazette van Gent*. Daaruit blijkt eveneens dat advertenties aan belang wonnen tijdens de achttiende eeuw. Via dit medium wilde men te koop aangeboden goederen aanprijzen omwille van hun nieuwigheid en geringe prijs, maar ook omwille van hun kwaliteit.

Toen in Antwerpen in 1795 de Schelde werd heropend, droomden vele Antwerpenaars ervan de gouden dagen van de zestiende eeuw te doen herleven. Hilde Greefs wijst er in ‘De terugkeer van Mercurius. De divergerende keuzes van de zakenelite in Antwerpen en het belang van relatienetwerken na de heropening van de Schelde (1795-1850)’, *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 5:2 (2008) 55-86 op dat er in de historiografie doorgaans op wordt gewezen dat de lokale Antwerpse handelselite niet in staat was om terug deel te nemen aan de internationale handel, maar dat ze daarvoor afhankelijk was van buitenlandse handelaars. De autochtone handelaars hadden immers geen ervaring met de internationale handel en ze misten de nodige contacten. Nochtans had de lange afwezigheid op het internationale toneel ook een voordeel: zo waren er in Antwerpen minder regels waarmee rekening moest worden gehouden en het drijven van handel was er goedkoper dan in andere internationale havens. Door de 234 rijkste handelaars in Antwerpen te onderzoeken toont Greefs aan dat de autochtone handelspopulatie zich inderdaad veel minder inliet met de internationale handel.

Dat had echter niets te maken met een gebrek aan interesse: door hun lokale netwerken konden zij meer winsten maken in de lokale distributie en financiën.

Politiek, bestuur en machtsrelaties

Eenentwintig jaar na de stichting van de stad ontstond in 's-Hertogenbosch een stedelijke secretarie. Vanaf 1281 nam de stad ook een vaste schrijver in dienst. De eerste oorkonden werden nog in het Latijn opgesteld, maar Geertrui van Synghel toont aan hoe de groeiende inspraak van de ambachten zich in 1338 vertaalde in een overschakeling naar de volkstaal. Deze toenemende professionalisering van het stedelijke bestuursapparaat wordt haarfijn beschreven in 'De stedelijke secretarie van 's-Hertogenbosch tot circa 1450', *Noordbrabants historisch jaarboek*, 25 (2008) 12-45. Toch vorderde dit proces in 's-Hertogenbosch trager dan in andere Brabantse steden. Hans Vandecandelaere bekijkt de emancipatie van de laatmiddeleeuwse ambachten vanuit politiek perspectief in 'Een opstand in "zeven aktes": Brussel 1303-1306', *Brusselse cahiers. Tijdschrift voor stadsgeschiedenis*, 40 (2008-2009) 3-67. Op basis van een keure uit 1229, een loonreglement van de volders uit 1282 en de getuigenis van Jan van Boendale kan Vandecandelaere aantonen dat de kloof tussen rijk en arm groter werd rond 1300. Dat leidde tot een stedelijke opstand waarin een deel van de bevolking om politieke veranderingen vroeg. Als gevolg van deze opstandige episodes wisten een aantal nieuwe families tussen 1303 en 1306 toegang te krijgen tot het Brusselse stadsbestuur. In feite waren het dus niet alleen de ambachtlieden die profiteerden van de sociale onlusten. De revolte was immers deels opgezet door rijkere ambachtsmeesters en handelaars die eveneens politieke inspraak wensten te verkrijgen. De patricische elite zou volgens Vandecandelaere rond 1305 uiteenvallen in een deel dat inspraak van middengroepen zag zitten en een deel dat zich hiertegen verzette. Het ontbreekt echter aan een gedegen netwerkanalyse om dit helemaal hard te maken.

Jan Dumolyn rekent in 'Henri Pirenne en het particularisme van de laatmiddeleeuwse Vlaamse steden: een deconstructie', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, 86 (2008) 709-733 af met een hardnekkige mythe in de politieke geschiedschrijving. Dumolyn vertrekt van de idee dat het denken over de politieke ontwikkelingen in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen sterk is beïnvloed door de binaire tegenstelling tussen moderne staat en conservatief particularisme. Op een meesterlijke manier toont hij aan dat de term particularisme door Henri Pirenne in de historiografie werd geïntroduceerd na een opleiding in Duitsland te hebben genoten. Daar werd deze term gebruikt in een negatieve context, als een verzet tegen de eenmaking van Duitsland. Later zouden zowat alle historici van de Bourgondische staatsvorming dit discours overnemen. Bovendien zou ook binnen het invloedrijke marxistische denken de term particularisme erg negatief worden gedefinieerd als een belemmering voor de natiestaat. Dumolyn besluit met de vaststelling dat in de middeleeuwen de steden zelf nooit de term particularisme gebruikten. In tegendeel, zij benadrukten eerder de nood aan samenhang. Steden definieerden zichzelf wel vaak als afgesloten entiteiten of autonome politieke eedverbonden, maar zij spraken nooit van een particularistisch verzet tegen de staat. Van een botsing tussen particularisme en centralisme was dus geen sprake.

Jelle Haemers en Botho Verbist bekijken de organisatie van het Gentse gemeentelager in 'Het Gentse gemeentelager in het laatste kwart van de vijftiende eeuw. Een poli-

tieke, financiële en militaire analyse van de stadsmilitie', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 62, 2008, 291-325. Aan het poorterschap van de Vlaamse steden waren immers een aantal rechten en plichten verbonden. Sinds de twaalfde eeuw behoorde deelname aan de verdediging van de stad tot één van deze plichten. De bijdrage gaat vooral in op de organisatorische aspecten van het gemeentelager. Bovendien claimen de auteurs dat de groeiende macht van de vorst aan de basis lag van de dalende invloed van het gemeentelager. Daarvoor dragen de auteurs echter geen overtuigende bewijzen aan.

Anne-Laure van Bruaene start in 'Het boek des Levens. Literaire corporaties, factiestrijd en de turbulente voorgeschiedenis van het Brusselse gezelschap "Den Boeck" (eerste helft van de 15de eeuw)', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, 86 (2008) 335-350 met de vaststelling dat het recente onderzoek de wisselwerking tussen stedelijke, hoofse en religieuze literatuur beklemtoont. Vanuit die context kan volgens haar ook het fenomeen van de rederijderskamers worden onderzocht. De auteur toont in dit artikel aan dat *Den Boeck* als een broederschap werd opgericht op een moment dat er zich in Brussel een hevige factiestrijd afspeelde tussen de families Van Heetvelde en Van Lombeke. Beide partijen stonden elkaar meer dan eens naar het leven, maar hun machtsstrijd werd ook op een symbolische manier gevoerd. Het letterkundige broederschap *Den Boeck* werd bijvoorbeeld door de Van Lombeke opgericht om de eigen clan te promoten. Op die manier wist deze clan toenadering te vinden met de hertog van Bourgondië en hij kon zijn tegenstanders tijdelijk buitenspel zetten. Van Bruaene toont hier aan hoe cultuur kon worden ingezet in een politiek machtsspel en bovendien wijst ze eens te meer op de vervlechting tussen stedelijke en hoofse milieus in de Brusselse context.

De stedelijke autonomie staat centraal in Olivia Carpi, 'La quête de l'âge d'or. La vie municipale à Amiens dans le premier tiers du xviie siècle (1597-vers 1636)', *Revue du Nord*, 90 (2008) 795-816. Kroniekschrijvers beschrijven de periode na 1600 doorgaans als een zwarte periode voor Amiens. Nochtans vatte in die periode het herstel van de stad aan. Het aantal geboortes steeg, mensen migreerden weer naar de Picardische hoofdstad, de voedselprijzen stabiliseerden en de handel leefde terug op. De perceptie in de kronieken had alles te maken met de slechte relatie tussen de stedelijke burgers en de gouverneur van de stad en de citadel. Deze citadel werd immers als een dwangburcht gezien. Bovendien had de herovering door de Franse koning geleid tot het beknotten van de stedelijke privileges. De burgers van Amiens zagen de zestiende eeuw als een bloeiperiode, omdat de stad toen autonoom was en zijn vrijheden gerespecteerd zag. Diezelfde strijd tussen stad en centrale instellingen komt ook aan bod in Jacques Lorgnier, 'Passez par la case prison. L'arrêt de corps dans la châtelainie de Lille, objet de conflits en 1603', *Revue du Nord*, 90 (2009) 817-830. Aan het einde van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw discussieerden de stad Rijsel en de centrale overheid over het recht van Rijsel om personen in de stad te arresteren bij schulden. De stad beriep zich hiervoor op privileges die teruggingen tot 1340. Uiteindelijk haalde de stedelijke magistraat zijn gram en moest het privilege worden erkend.

Bram Van Hofstraeten beschrijft in 'Costumiere acculturatie. De Antwerpse *Consuetudines compilatae* (1608) als model voor het Gelderse Land- en Stadsrecht (1620)', *Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap*, 144 (2008) 9-56 hoe de Ant-

werpse costuimen uit 1620 als voorbeeld dienden voor het land- en stadsrecht in het Overkwartier Roermond. Dat had te maken met de benoeming van Hendrik Uwens tot kanselier van het Hof van Gelre. Uwens was in Nijmegen geboren maar studeerde later rechten in Leuven en migreerde vervolgens naar Antwerpen. Daar was hij een tijd lang advocaat en in die hoedanigheid was hij ook betrokken bij de herziening van de Antwerpse costuimen. Ongeveer de helft van de costuimen van het Gelderse Land- en Stadsrecht zijn bijgevolg letterlijk van de Antwerpse rechtsregels overgenomen. Enkel het burgerlijk procesrecht werd in Gelre niet beïnvloed door Antwerpen.

Na het rampjaar 1672 kreeg Willem III het recht aangeboden om in alle oostelijke provincies de magistraat te benoemen. Na de plotse dood van Willem III, werd er echter geen nieuwe stadhouder meer aangeduid waardoor de vraag rees of de door hem aangeduide magistratsleden nog wel 'op het kussen' mochten blijven zitten. Uiteindelijk werd besloten dat ze inderdaad hun post mochten houden. Jac Geurts toont in 'Een geweldige opschudding. De Plooiërijen te Nijmegen (1702-1705): revolutie of restauratie', *Jaarboek Numaga*, 55 (2008) 33-49 aan dat dit in Nijmegen tot grote ontevredenheid leidde bij de rijke burgers en de van het kussen gestoten regenten. Dat resulteerde in 1702 in straatprotest en in 1703 vielen de gemeensleden de raadszaal van het stadhuis binnen om een nieuwe magistraat aan te stellen die verkozen was volgens de principes van de oude privileges. Het ging daarbij niet om een politieke afrekening maar om een herstel van de stedelijke vrijheden. Een aantal magistratsleden die door Willem III waren aangesteld, mocht immers gewoon op post blijven. Uiteindelijk werden de regenten van de Oude Plooi terug aan de macht gebracht na de ongeregeldheden.

In Rotterdam wist het socialisme zich maar moeilijk te ontwikkelen tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw, ondanks het overwicht aan arbeiders in de stad. Daar zat het Vletter-oproer van 1868 voor iets tussen. Die had het socialisme in Rotterdam in een erg slecht daglicht gesteld. Ondernemers steunden daarom liever het liberale Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond (ANWV) dan de socialistische initiatieven. Bij de komst van Domela Nieuwenhuis werd het lokaal van de socialisten zelfs kapotgeslagen en bekogelden jongeren de huizen van socialisten. Pas vanaf de jaren 1880 steeg het aantal vergaderingen van de socialisten.

Met de bijdrage 'Bewogen benoemingen: vier Rotterdamse burgemeestersbenoemingen in de eerste helft van de twintigste eeuw', *Rotterdams jaarboekje*, 6 (2008) 154-182 van Harm Kaal belanden we in het Rotterdam van de twintigste eeuw. Hij probeert aan te tonen waarom Rotterdam in de periode tussen 1900 en 1940 vier liberale burgemeesters had, terwijl de stad toch werd gezien als de arbeiderstad bij uitstek in Nederland. Rond 1900 werd de Rotterdamse gemeenteraad beheerst door de liberalen, maar na de eeuwwisseling daalde het aantal liberale vertegenwoordigers in Rotterdam pijlsnel. Na 1900 kwamen achtereenvolgens de confessionele en sociaal-democratische partijen snel op. Daarop ontstond een publiek debat over de aanstelling van burgemeesters in Rotterdam. Terwijl voordien werd gekozen voor onafhankelijke personen die de partijtegenstellingen moesten kunnen overstijgen, vonden steeds meer opiniemakers dat de aanstelling een afspiegeling moest zijn van de politieke verhoudingen in de gemeenteraad.

Theo Lucassen en Johannes Janssen brengen in "Weg met Iwan". Rellen en ander rumoer rond de Nijmeegse CPN (1946-1958)', *Jaarboek Numaga*, 55 (2008) 79-93

het verhaal van de rellen die in Nijmegen uitbraken nadat de Sovjetunie de Hongaarse Opstand had neergeslagen in 1956. Vooral de leden van de Communistische Partij van Nederland (CPN) moesten het daarbij ontgelden. Dat was een direct gevolg van de Koude Oorlog want in de nadagen van de Tweede Wereldoorlog konden communisten op heel wat krediet rekenen in de stad omwille van hun actieve rol in het verzet. De sfeer veranderde echter al snel. Er kwam een zaalverbod voor bijeenkomsten van communisten en leden werden op straat openlijk uitgescholden. Uit een heel andere hoek kwamen de protesten bij de aanleg van een nieuwe parkeergarage in 1981. Arthur Bruls legt in 'De Pierson: een volkoproestand om een "garage die niemand wil"', *Jaarboek Numaga*, 55 (2008) 95-109 uit dat de bouw van deze garage in de volksbuurt Pierson in eerste instantie enkel tot verzet bij de kraakbeweging leidde. Deze linkse studentenbeweging barricadeerde de toegangswegen naar de geïsoleerde huizen om de afbraak hiervan tegen te gaan. Aanvankelijk kon hun initiatief op weinig begrip rekenen van de bevolking, maar nadat de fractieleider van de CDA op de radio liet verstaan dat gewone mensen zich niet moesten inlaten met politieke beslissingen, sloeg de publieke opinie om. De arrogantie van CDA-fractieleider Ad Lansink schoot duidelijk in het verkeerde keelgat en opeens konden de krakers op algemene steun rekenen. Uiteindelijk zette het stadsbestuur maar liefst 2132 politiemensen in om de buurt te ont-ruimen.

De Leuvense studentenrevolutie van mei 1968 deed eveneens het nodige stof op-waaien. Mattias van den Eede merkt echter op dat in de historiografie tot nu toe weinig aandacht werd besteed aan de houding van de Franstalige studenten. In 'Op zoek naar een nieuw Le(u)ven. Geëngageerde studenten in de laatste Leuvense Franstalige jaren, 1960-1975', *Brood en rozen* (2008) 5-19 toont hij aan dat de burgerlijke afkomst van de meeste Franssprekende studenten een ruk naar links in de weg stond, maar hier en daar was er toch sprake van een mentaliteitsverandering. Zo gingen de Franstalige studenten meer inspraak vragen in de universiteit en ook het vreemdelingenbeleid van minister Vranckx werd door hen op de korrel genomen. Van een toenadering naar de arbeidersbeweging was echter geen sprake, daarvoor was het burgerlijke karakter van deze studentenpopulatie te uitgesproken.

Culturele leven

De vijftiende eeuw staat in de geschiedenis van het religieuze leven te boek als een eeuw waarin het morele niveau van clerici steeds verder afbrokkelde. De observantenbeweging vormde binnen de dominicanenorde een belangrijke tegenbeweging. Ook de dominicanen in Gent streefden volgens Jan Verdée, 'De betekenis en de rol van de Gentse dominicanen in de bestrijding van de Reformatie', *Handelingen der maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, 62 (2008) 259-289 een moreel en religieus reveil na tijdens de zestiende eeuw. Zij gingen hiervoor intensief prediken en publiceerden religieuze lectuur in de volkstaal, ook om ketterse ideeën te bestrijden. Verder richtten ze broederschappen op van de Rozenkrans en de Zoete Naam van Jezus, traden ze op als biechtvader van ter dood veroordeelde protestanten en hielden ze zich bezig met de censuur van boeken. Toch kreeg het Gentse klooster te kampen met een dalende aantrekkingskracht tussen 1538 en 1547, dit als gevolg van de protestantse kritiek op clerici. Vanuit vergelijkend perspectief waren de Gentse dominicanen in de Neder-

landen vroege verdedigers van het officiële geloof, maar in vergelijking met Frankrijk waren ze eerder laat.

De religieuze verdeeldheid in het zestiende- en zeventiende-eeuwse Utrecht kwam in 2008 in twee bijdragen aan bod. Huib Leeuwenberg brengt met “Een curieus paepgen”. Victor Scorel (ca. 1540-1617) kapittelvicaris, landmeter en missionaris’, *Jaarboek Oud-Utrecht* (2008) 5-47 een erg goed gestoffeerde levensbeschrijving van Victor Scorel. Deze laatste koos er als vicaris van het kapittel van Sint-Pieter in Utrecht voor om de katholieke godsdienst trouw te blijven. Utrecht was op dat moment een religieus verscheurde stad. In 1580 werd de katholieke eredienst er officieel verboden en ook binnen de gereformeerde (dus calvinistische) gemeenschap bestonden onenigheden. Later werd beslist dat alle tekenen van de katholieke eredienst uit het maatschappelijke leven moesten verdwijnen maar aan de kapittels werd niet getornd. Zij hadden als lid van de Statenvergadering immers heel wat politieke macht. Scorel besloot om zijn kapittel te blijven dienen, lid te blijven van katholieke broederschappen, clandestiene bijeenkomsten voor katholieken te organiseren en zelfs misvieringen te verzorgen. Daardoor kwam hij meer dan eens in contact met het gerechtelijke apparaat en hij bracht zelfs een tijd in de gevangenis door.

Arend Pietersma toont in “Dimittimini, exite”. Utrechtse remonstranten onder het kruis, 1618-1630’, *Jaarboek Oud-Utrecht* (2008) 49-100 aan hoe de religieuze tegenstellingen zich ook in Utrecht met politieke spanningen vermengden. Toen Maurits in 1618 met Staatse troepen de stad in trok, liet hij de bestaande magistraat vervangen door een contraremonstrantse vroedschap die voor het leven werd benoemd. Ter voorbereiding van de nationale synode van Dordrecht mochten alle provinciale synodes afgevaardigden sturen, maar in Utrecht werden twee synodes samengeroepen, een remonstrantse en een contraremonstrantse, die elk hun afgevaardigden mochten sturen. Nog voor de nationale synode was beëindigd, liet de Utrechtse vroedschap echter alle remonstrantse predikanten ontslaan en verbannen.

De religieuze verdeeldheid komt ook aan bod in een aantal andere bijdragen. A.H. Groustra-Werdekker beschrijft in ‘Het boekenbedrijf van de zeventiende-eeuwse boekdrukker en boekverkoper Joannes Naeranus (1634-1670). “Handhaver van de drukkersvrijheid”’, *Rotterdams jaarboekje*, 6 (2008) 84-112 hoe de zoon van een gevlucht remonstrants predikant in Rotterdam een drukkerij oprichtte om het remonstrantse ideeëngoed te verspreiden. Joost Kloek gaat in ‘Dossier maskerade 1713. De Oratio pro Comoedia van Pieter Burman en haar Utrechtse context’, *De achttiende eeuw*, 40 (2008) 21-29 dan weer in op op het toneelverbod in het zeventiende-eeuwse Utrecht. Vanaf het tweede kwart van de zeventiende eeuw nam de kritiek op het toneellevens in de Republiek immers toe als gevolg van de Nadere Reformatie. Uit *De Oratio pro Comoedia* van de hoogleraar-classicus Pieter Burman blijkt dat de discussie niet alleen over de inhoud van de toneelstukken ging, maar vooral draaide rond de strijd tussen kerkenraad en stadsmagistraat over de bevoegdheid om censuur uit te oefenen. In 1650 trok de kerkenraad aan het langste eind en werd er een verbod ingesteld op toneelopvoeringen. Daar kwam pas een eind aan in 1711, toen de stedelijke overheid zwichtte voor de vraag van de internationale gezanten om vermaak te voorzien.

Piere-Yves Kairis heeft het in ‘Un peintre Liègeois émigré à Trèves: Louis Counet (1652-1721)’, *Bulletin de la société royale le Vieux-Liège*, 15 (2008) 315-335 over de

Luikse schilder Louis Counet die op dertigjarige leeftijd uitweek naar Trier. De auteur meent dat het om een belangrijke schilder gaat die op dit moment te weinig aandacht krijgt en waarvan de invloed vaak wordt onderschat. Mogelijk verliet hij Luik omdat hij teveel concurrentie ervaarde in zijn geboortestad. Later zou Cournet wel een aantal werken voor zijn geboortestad maken. Zo werkte hij mee aan de decoratie van het nieuwe stadhuis van Luik tussen 1717 en 1720. De Amsterdamse schilder Hendrik Meijer vormt het onderwerp van de bijdrage 'Hendrik Meijer (1744-1793) in Haarlem', *Haerlem jaerboek* (2008) 38-61 van Peter van de Kamp. Ook Meijer genoot eerst een opleiding in zijn geboortestad om vervolgens naar Haarlem te trekken. Daar richtte hij zijn eigen behangfabriek op, een nijverheid die erg floreerde in de achttiende eeuw. Hij zou ook een prominente rol spelen bij de oprichting van de Haarlemse academie *Kunst zij ons doel*. In 1775 verhuisde hij naar Leiden om nadien terug te keren naar Amsterdam en uiteindelijk, in 1793, in Londen te overlijden.

De Koninklijke Schouwburg in Den Haag staat centraal in "Het genot der middenklassen". Het nationale toneel in de Koninklijke Schouwburg, 1815-1870', *Jaarboek geschiedkundige vereniging Die Haghe* (2008) 13-63 van Jan Hein Furnée. De Koninklijke Schouwburg in Den Haag bood in de negentiende eeuw zowel Franse opera als Nederlands gesproken, 'nationaal' toneel, maar beide trokken een heel ander publiek. Jan Hein Furnée bevestigt dat het *Théâtre Français* vooral de hogere standen aantrok, terwijl het nationaal toneel eerder op de middengroepen mikte. Voor arbeiders was dit soort ontspanning te duur. Door het burgerlijke karakter van de stukken, met duidelijk herkenbare burgerlijke personages, en door het ontbreken van aristocratische toeschouwers verhoogden de voorstellingen van het nationale toneel het identiteitsbesef van de middengroepen. De toneelcritici reageerden op de Nederlandstalige voorstellingen met striemende commentaren. Ze vonden de acteurs lomp, onopgevoed en onverzorgd. Op die manier wilden zij het verschil beklemtonen met het *Théâtre Français*. Nochtans waren treurspelen – een genre dat met het *Théâtre Français* werd geassocieerd – niet minder populair bij de Hollandsche Schouwburg. Toch volgde het stadsbestuur de theatercritici en weigerde ze subsidies te geven aan het nationale toneel.

Amsterdam wordt doorgaans gezien als een stad van ongeremde vrijheid. Ignaz Matthey stelt dit beeld bij in "Dit kan er wel in blijven". Toneel- en operacensuur in Amsterdam, 1827-1866', *Jaarboek Amstelodamum*, 100 (2008) 85-135. Tijdens de achttiende eeuw trad het stadsbestuur niet echt repressief op tegen bepaalde toneelvoorstellingen, maar zij monopoliseerde wel de opvoerpraktijk doordat enkel in de stadschouwburg commerciële voorstellingen waren toegelaten. Pas vanaf 1780 werd vrij commercieel vermaak echt mogelijk. Aan die toestand kwam echter een einde in 1822 toen het Amsterdamse stadsbestuur een ordonnantie uitvaardigde op het openbaar vermaak. Private voorstellingen konden nog steeds vrij worden georganiseerd, maar toneeldirecteurs moesten elk jaar een nieuwe vergunning aanvragen bij de stedelijke overheid. De burgerlijke elite kloeg immers over het morele verval. Vanaf 1827 moesten de theaterzalen bovendien hun speellijsten laten controleren, maar het hoogtepunt van de censurbeweging was ook dan nog niet bereikt, want vanaf 1836 startte Amsterdam met het individueel nakijken van alle opgevoerde stukken. Vooral religieuze argumenten vormden een aanleiding tot censuur. Pas in 1860 kwam een bruusk einde

aan deze controle. In dat jaar schafte de nieuwe liberale burgemeester Cornelis Fock de censuur op toneel en opera volledig af.

In 'L'évolution de la gymnastique scolaire à Bruxelles (1830-1914)', *Brusselse cahiers. Tijdschrift voor stadsgeschiedenis*, 40 (2008-2009) 241-275 schetst Fabrizio Ceccarelli de invoering van lessen gymnastiek aan de Brusselse scholen. Nadat nieuwe inzichten hadden aangetoond dat beweging noodzakelijk was voor een goede werking van het menselijke lichaam, begonnen de eerste stemmen op te gaan om lichaamsbeweging te verplichten op lagere en middelbare scholen. Na de Frans-Duitse Oorlog van 1870 vond men dat de bevolking fysiek moest worden gevormd tijdens de jeugd om later het vaderland goed te kunnen verdedigen. Dat leidde ertoe dat gymnastiek aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog een verplicht onderdeel was geworden van het leerprogramma. Van een heel andere orde was de invoering van de bioscoop in Sint-Niklaas tijdens diezelfde periode. Elke Magerman beschrijft in 'De wereld achter het witte doek: een geschiedenis van de bioscopen in Sint-Niklaas (1897-2000)', *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, 111 (2008) 109-185 hoe de bioscoop er evolueerde van een ambulante en tijdelijk naar een permanent gegeven. Sint-Niklaas kreeg zijn eerste lokale cinema in 1909 nadat de Antwerpenaar Ernest Schepens hiervoor een vergunning had aangevraagd. Voor de eerste vertoningen werd gebruik gemaakt van een bestaande danszaal, en het zou nog tot de jaren dertig duren voordat cinemacomplexen in het stadsbeeld opdoken. De auteur beschrijft ook hoe in datzelfde jaar voor het eerst kritiek werd gegeven op het mogelijke morele verderf van de cinema. Spijtig genoeg verliest het artikel wel aan objectiviteit naar het einde toe wanneer de auteur de opkomst van de televisie en het verdwijnen van de lokale bioscopen beschrijft.

Muziek in de stad

Het muziekleven in de stad leverde in 2008 twee themanummers op. Zowel *De zeventiende eeuw* als *Holland* wijdden een hele aflevering aan dit fenomeen. Zo analyseert Ita Hijmans in 'Tussen hof en klooster, tussen noord en zuid. Laatmiddeleeuwse muziek van Hollandse stedelingen', *Holland*, 40 (2008) 155-170 op een erg grondige manier een Hollands manuscript dat circa 1500 in Dordrecht moet zijn ontstaan. De aanwezigheid van polyfone liederen wijst op een duidelijke invloed vanuit de Zuidelijke Nederlanden. Typisch voor de Noordelijke Nederlanden zijn dan weer de verwijzingen naar de Moderne Devotie. Ondanks de gedegenheid van deze studie komt de stedelijke samenleving onvoldoende in beeld. Hetzelfde kan overigens worden gezegd over Karel Bostoën, 'Over de samenwerking tussen de componist en de tekstdichter van de Louange de la Ville d'Anvers', *De zeventiende eeuw*, 24 (2008) 2-13. In beide bijdragen gaan de auteurs onvoldoende in op de band tussen stad en muziek.

Anders is dat in 'O Amsterdam Moordadich. Geuzenliederen in Amsterdam, 1566-1578', *Holland*, 40 (2008) 171-188 van Femke Deen. Deze auteur toont aan hoe zestiende-eeuwse liedjesteksten getuigen van de pluriformiteit van de publieke opinie in het vroegmoderne Amsterdam. Door het verspreiden van liedjes probeerde men immers het stedelijke publiek in herbergen, straten en schuiten te beïnvloeden. Het Amsterdamse stadsbestuur werd in deze liedjesteksten vaak aangeduid als een verstoringende factor in de Hollandse samenleving. Door steun te verlenen aan Alva hadden de

burgervaders immers voor tweedracht gezorgd onder de Hollandse steden. Bovendien verstoorde de terechtstelling van andersdenkenden het geweten van de stad. Politieke opinievorming speelde ook een rol in een gedichtenreeks van Constantijn Huygens. Ad Leerintveld wijst er in 'Stedestemmen voor de Vrije Nederlanden. Historische argumentatie in een gedichtenreeks van Constantijn Huygens', *De zeventiende eeuw*, 24 (2008) 14-24 op dat de dichter in deze verzen de strijd tegen Spanje verdedigde.

Eddy Verbaan vergelijkt in 'Aan de oevers van de Theems en Nieuwe Rijn. Nostalgie en burgerplicht in beschrijvingen van Londen (1598) en Leiden (1614)', *De zeventiende eeuw*, 24 (2008) 89-107 de *Beschrijvinge der stad Leyden* van Jan Janszoon Orler en John Stow zijn bekende *Survey of London*. Stow blijkt een belangrijke inspiratiebron te zijn geweest voor Orler. In navolging van Stow klaagde Orler erover dat er steeds minder geld aan caritatieve instellingen werd geschonken en dat de stedelingen meer aan zichzelf dachten. In feite werd zo het algemeen belang voor het private belang ingeruild. Liefdadigheid was volgens Orler geen religieuze deugd maar een burgerplicht die ervoor zorgde dat de sociale orde werd gehandhaafd en de vrede werd bewaard. Dat is een zeer interessante vaststelling, met dien verstande dat het niet helemaal duidelijk is hoe deze bijdrage past in een themanummer over het stedelijke muziekleven.

Thimothy de Paepe bespreekt in twee artikelen uit 2008 de opkomst van de opera in Antwerpen. In "Des operas avecq plus d'esclat". De eerste commerciële schouwburg van Antwerpen', *De zeventiende eeuw*, 24 (2008) 25-37 toont hij aan hoe de oude rederijkerscultuur zwaar onder druk kwam te staan vanaf het midden van de zeventiende eeuw, terwijl ambulante toneelspelers aan populariteit wonnen. De aalmoezeniers speelden handig op deze tendens in en zorgden ervoor dat ze een deel van de opbrengsten van het commerciële theater konden afromen om dit geld te besteden aan de stedelijke armenzorg. Vanaf 1682 startte de opkomst van de opera. Deze nieuwe vorm van vermaak werd zo populair dat ook de rederijkers opera's gingen organiseren. In de bijdrage 'Opera op de Antwerpse drukpers. Een commercieel interessante onderneming tussen 1682 en 1714', *De gulden passer*, 86 (2008) 43-59 gaat De Paepe verder in op de invloed van de opera op de drukpers in Antwerpen. Na de eerste opvoering in 1682 werden meteen een aantal boekjes uitgegeven met daarin de opgevoerde libretti. Amsterdamse drukken dienden als voorbeeld voor deze Antwerpse boekjes, maar de Antwerpse drukken waren wel de eersten buiten Frankrijk waarin de libretti systematisch werden gebundeld.

Terwijl De Paepe ingaat op de vernieuwingen in het stedelijke muziekleven tijdens de zeventiende en achttiende eeuw, beschrijft Stefanie Beghein in 'Klanken in de kathedraal. Muziekleven en muziekcollectie van de Mechelse "Metropolitaine", ca. 1695-1751', *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, 112 (2008) 77-103 welke zangers en muzikanten aan de Mechelse kathedraal waren verbonden. In tegenstelling tot De Paepe krijgt de lezer hier een eerder statisch beeld van het stedelijke muziekleven.

Concert Harmonica in Den Haag was sinds 1815 georganiseerd naar het model van het achttiende-eeuwse commerciële vermaak: voor een vastgelegde intekenprijs kon men een aantal concerten bijwonen. Concert Harmonica programmeerde aanvankelijk vooral Franse en Italiaanse lichtere werken waardoor het appelleerde aan de smaak van de hogere middengroepen. Vanaf 1817-1818 startte men met een nieuwe reeks con-

certen die zich meer op Duitse werken richtte. Bovendien konden de concerten enkel nog op uitnodiging worden bijgewoond. Dat leidde ertoe dat vooral de adel en hoge functionarissen naar deze concerten konden komen luisteren. Jan Hein Furnée wijst er in zijn knappe bijdrage 'Muziek voor de haute volée. Concert Diligentia en het Haagse muziekleven in de 19de eeuw', *Holland*, 40 (2008) 189-216 op dat deze veranderingen ook implicaties hadden voor de manier waarop naar de muziek werd geluisterd. Er werd namelijk meer de nadruk gelegd op het individueel appreciëren van de muziek. Praten tijdens de concerten werd niet langer getolereerd. Door de nood aan een nieuwe concertzaal nam de financiële druk op het elitaire Concert Diligentia echter toe in de volgende jaren. De nieuwe concertzaal kwam er, maar doordat deze groter was, gingen de muzikanten hogere vergoedingen vragen. Dit resulteerde erin dat de vereniging zich moest openstellen om meer (betalende) leden aan te trekken. Door de verdubbeling van het aantal leden vergrootte de anonimiteit en de sociale openheid. Uiteindelijk resulteerde dit in een democratisering van het vermaak in Den Haag tijdens de jaren 1870-1880.

Paul van Reijen wijst in 'Mozart in Amsterdam. Over componeren, uitvoeren en uitgeven', *Jaarboek Amstelodamum*, 100 (2008) 47-83 op het korte bezoek dat de familie Mozart aan Amsterdam bracht. De auteur suggereert zelfs dat het verblijf van de jonge Mozart een impact had op het componeren van zes klavier-vioolsonates. Nog belangrijker was echter de invloed die de stad later zou spelen. Het werk van Mozart werd in Amsterdam immers al vanaf de achttiende eeuw veelvuldig opgevoerd. Opmerkelijk is de ruime variëteit van opvoeringen. Niet alleen koos men voor verschillende werken, van bepaalde stukken werden verscheidene tekstversies in verschillende talen opgevoerd. Verder speelde Amsterdam eveneens een grote rol bij de druk en verspreiding van de muziekstukken van Mozart. In tegenstelling tot wat in de literatuur wordt aangenomen, mag de invloed van Amsterdam op het werk van Mozart dus niet worden onderschat.

Beeld van de stad

De redactie van *De leiegouw* koos er in 2008 voor om in de eerste aflevering van dat jaar een integrale vertaling te publiceren van één van de belangrijkste kronieken uit de periode van de Guldensporenslag (1302), met name van de *Annales Gandenses*. Anders dan de titel doet vermoeden, beperkt deze bron zich niet tot Gent, en zelfs niet tot het stedelijke leven in het graafschap Vlaanderen, maar het spreekt voor zich dat de steden er een prominente rol in spelen. Zo bevat de kroniek alleen al voor het jaar 1302 een beschrijving van de Gentse Opstand, de Brugse Metten en de slag bij Kortrijk. Uit de inleiding van José Vanbossele en Niklaas Maddens, 'De Annales Gandenses. Een eigentijdse kroniek van de Vlaamse vrijheidsstrijd, 1297-1310', *De leiegouw*, 50 (2008) komt de lezer te weten dat deze kroniek is opgesteld door een minderbroeder, wat impliceert dat de kroniek ook ingaat op de leefomstandigheden van het gewone volk.

Steven Vanderputten publiceerde in 2008 een andere laatmiddeleeuwse kroniek in 'Het turbulente verleden van de Luikse prinsbisschoppen door de ogen van een inwoner van het oude graafschap Loon: de Chronijk van Luyk, toegeschreven aan Petrus Treckpoel (1442-circa 1507-8)', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 174 (2008) 5-88. Verschillende kronieken over het prinsbisdom Luik

werden al tijdens de negentiende eeuw uitgegeven, maar daarbij werd de nadruk gelegd op teksten uit de entourage van de prinsbisschop. Kronieken uit lagere milieus kregen weinig of geen aandacht. Hiertoe behoren ook de kronieken die aan het einde van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw zijn geschreven. Meestal ontstonden deze werken in het graafschap Loon. De hier bestudeerde kroniek bekijkt de ontwikkelingen in Luik van op afstand en is daarom soms minder goed geïnformeerd, maar daardoor krijgt de lezer net inzicht in de verspreiding van nieuwsfeiten in deze periode. De bron kan tot de bisschoppelijke gesta worden gerekend maar biedt ook informatie over de stedelijke geschiedenis. Zo is er veel aandacht voor de gebeurtenissen die zich in Maastricht afspeelden, en ook de verwoesting van Bilzen in 1484 komt uitgebreid aan bod.

Yvonne Colijn probeert in ‘Amsterdamse graanhandel, “sincere” katholieken en keizer Karel v. Over de politieke context van Cornelis Anthoniszoon’s gezicht in vogelvlucht op Amsterdam’, *Jaarboek Amstelodamum*, 100 (2008) 179–209 de context te schetsen waarin het bekende *Gezicht in vogelvlucht op Amsterdam* (1538) van Cornelis Anthoniszoon tot stand kwam. De auteur weerlegt de oude visie van Oldewelt die stelt dat dit schilderij voor militaire doeleinden was vervaardigd. Daarvoor wordt er volgens Colijn te weinig aandacht besteed aan de verdedigingswerken rond de stad. Colijn merkt terecht op dat Cornelis Anthoniszoon prominent de haven en de toegang tot het water in beeld bracht. Het schilderij was volgens Colijn een geschenk voor Karel V om hem te overtuigen van het belang van de Amsterdamse graanhandel. De keizer had immers plannen om een nieuwe belasting in te voeren op de export van graan uit Amsterdam. Met een citaat uit de stadsrekeningen toont Colijn aan dat het de stadsmagistraat inderdaad te doen was om het afbeelden van de handelsbelangen van Amsterdam. Bovendien had Karel V net op dat moment een nieuw stadsbestuur weten te installeren. Mogelijk kan het zicht op Amsterdam daarom ook als een blijk van trouw van de nieuwe magistraatsleden aan de vorst worden gezien.

De redactie van het *Land van Aalst* wijdde in 2008 een volledig nummer van haar tijdschrift aan de stadsplattegronden van Jacob van Deventer. George vande Winkel e.a., ‘Gezicht op de drie steden Aalst, Ninove en Geraardsbergen. Verklarende teksten bij de uitgave van de originele stadsplattegronden van Jacob van Deventer (circa 1565)’, *Het Land van Aalst*, 60:4 (2008) 223–315 biedt naast een heel algemeen inleidend artikel over van Deventer ook uitgebreide stadsbeschrijvingen van de steden Aalst, Ninove en Geraardsbergen. Het valt op dat de Aalsterse stadsontwikkeling nogal lineair wordt beschreven zonder rekening te houden met de recente inzichten op dit gebied. Terwijl er in de stukken over Ninove en Geraardsbergen wel rekening wordt gehouden met de pluriforme en complexe ontwikkeling van verschillende kernen, wordt er in de bijdrage over Aalst nogal makkelijk van uitgegaan dat de stad geleidelijke aan groeide vanuit één kern. Een snelle analyse van het bijgevoegde plan toont echter aan dat die beschrijving waarschijnlijk onrecht doet aan de realiteit.

Marleen Brock bekeek voor “Onder den rook van de hoofdstad”. De verbeelding van stad, platteland en natuur in de reeks Van vlinders, vogels en bloemen van E. Heimans en Jac. P. Thijsse’, *De negentiende eeuw*, 32 (2008) 294–310 de negentiende-eeuwse natuurboekjes van de Amsterdamse onderwijzers Eli Heimans en Jacobus Pieter Thijsse. Door de industrialisering ontstond in die periode een grote drang naar de

R

natuur van het platteland. Dat werd als een gezond alternatief gezien voor het vervuilde, moreel verdorven en drukke stedelijke leven. Toch was de visie op het stadsleven daarom niet negatief, want net door dat contrast, werden enkel stedelingen in staat gebracht om de natuur naar waarde te schatten. Steden worden dan ook beschreven met uit de natuur ontleende metaforen. Hoewel af en toe werd gewaarschuwd voor de slechte invloed van het woelige stadsleven op het menselijke zenuwstelsel, een wandeling in het stadspark kon hiervoor al soelaas brengen. Daar staat tegenover dat de auteurs de plattelandsbevolking als achterlijk, dom en bijgelovig beschreven en bijgevolg volgens hen niet in staat waren om de natuur naar waarde te schatten.